

## ‘Het eeuwige kostgeldprobleem’\*

### Inleiding

Kinderen kosten hun ouders geld, veel geld soms, en in onze samenleving dragen ze gewoonlijk niet bij aan de welvaart van het ouderlijk gezin. Ouders verwachten dat ook niet; bij hun besluit om kinderen te nemen spelen economische opbrengsten geen rol. Kinderen zijn een soort ‘consumptiegoed’ waarvan men wel plezier, maar geen economisch rendement verwacht.

De economische nutteloosheid van kinderen voor hun ouders is een relatief recent verschijnsel, vooral beperkt tot industriële samenlevingen.<sup>1</sup> Pas in deze eeuw nam de welvaart hier zodanig toe, dat het overgrote deel van de kinderen tot op steeds hogere leeftijd kon worden vrijgesteld van produktieve arbeid, geen bijdrage aan het gezinsinkomen meer hoefde te leveren, en zelfs als volwassenen hun bejaarde ouders niet meer hoefden te ondersteunen. In de gezins-economie waarin sommige gezinsleden via loon, andere via werk bijdragen, hebben kinderen een afzonderlijke status gekregen: zij leveren noch loon, noch arbeidskracht. Ouders ontvangen wel een overheidsbijdrage in de opvoeding van hun kinderen, maar kinderbijslag en andere sociale voorzieningen voor kinderen zijn niet kosten-dekkend. Zelfs kinderen die wel werken en geld verdienen dragen relatief steeds minder bij aan de gezinsinkomsten; het kostgeld dat zij betalen dekt vaak nauwelijks de kosten die in het huishouden voor hen gemaakt worden.

Dit stuk gaat over de veranderende economische relaties tussen ouders en werkende kinderen in Nederland in de afgelopen honderd jaar. In deze periode vond de overgang plaats naar een situatie waarin kinderen niet langer economisch nuttig zijn voor hun ouders, hetzij omdat ze naar school gaan en niets verdienen, hetzij omdat ze hun verdiensten grotendeels voor eigen gebruik aanwenden. De vraag is hoe kinderen hun economische functies verloren, hoe de veranderingen in economische afhankelijkheden beleefd werden en tot welke problemen tussen ouders en kinderen het verlies aan economische

functies aanleiding gaf. De veranderende economische positie van kinderen wordt in verband gebracht met staatsingrijpen in het gezinsleven: via een wettelijk verbod op kinderarbeid, leerplicht, de toekenning van kinderbijslag en andere sociale voorzieningen werden nieuwe economische verhoudingen binnen het gezin gecreëerd, gestimuleerd, vastgelegd en afgedwongen.

## **Kinderen in de gezinseconomie**

Zoals in alle pre-industriële Westeuropese samenlevingen was het in Nederland tot ver in de negentiende eeuw in het merendeel van de gezinnen normaal dat kinderen gingen werken zodra zij daartoe in staat waren. Zij hielpen hun ouders op de boerderij, in de werkplaats, bij de huisarbeid of in de huishouding, zij gingen in opleiding bij een leermeester, of werkten als hulpje, loopjongen, knecht of dienstmeisje in loondienst bij een baas of bazin. Ouders die zich dit konden veroorloven stuurden hun kinderen wel naar school, maar schoolbezoek was voor veel kinderen van korte duur en perioden van werk en school wisselden elkaar vaak af. Welke van deze opties gekozen werd, was afhankelijk van de behoeften van het gezin als geheel; de persoonlijke belangen van individuele gezinsleden waren daaraan ondergeschikt.

In de loop van de negentiende eeuw vond een ontwikkeling plaats die wel beschreven wordt als de overgang van een 'gezinseconomie' naar een 'gezinslooneconomie': gezinsleden brachten steeds vaker een eigen inkomen, verkregen uit individuele loonarbeid, binnen.<sup>2</sup> Door deze ontwikkeling kwam het werken van kinderen ter discussie te staan. Veranderingen in de aard van de arbeid die zich in de negentiende eeuw in geheel West-Europa aftekenden, zoals de toename van loonarbeid ten koste van arbeid in eigen bedrijf, de toename van arbeid buitenshuis ten koste van thuisarbeid, de toename van arbeid in gemechaniseerde, steeds omvangrijkere werkplaatsen en fabrieken en de daarmee gepaard gaande verlenging van de arbeidstijd en regulering van de arbeid, trof ook kinderen. Zij werden vaker als individuele loonarbeiders, minder als helpers van vader of moeder tewerk gesteld, ook zij werden aan lange werktijden, een strakker arbeidsritme en een sterkere arbeidsdiscipline onderworpen. Het was dan ook deze nieuwe vorm van arbeid die de gemoederen in beweging bracht; het begrip 'kinderarbeid' werd gebruikt als

aanklacht tegen deze ontwikkeling.

In Nederland werd het 'probleem van de kinderarbeid' in de jaren dertig van de vorige eeuw voor het eerst naar voren gebracht en verdween na die tijd nooit meer geheel uit de publieke belangstelling. De geschiedenis van het 'Kinderwetje Van Houten', dat een arbeidsverbod in fabrieken en werkplaatsen voor kinderen jonger dan 12 jaar inhield, is bekend. Het is opvallend dat in de discussies rond het tot stand komen van deze wet de plaats van kinderen in de gezins-economie een ondergeschikte rol speelde. De tegenstanders van een arbeidsverbod waren op dit punt nog het meest uitgesproken. Zij wezen op de nadelige gevolgen voor de economische positie van arbeidersgezinnen, die de verdiensten van hun kinderen niet konden missen. De voorstanders van een arbeidsverbod relativeerden het belang van de bijdrage van jonge kinderen en wezen erop dat de belangen van gezinnen uiteindelijk het best gediend zouden zijn met een late intrede in het arbeidsproces. Hetzelfde gold voor de discussies over de vraag tot welke leeftijdsgrens een verbod moest gelden. Voorstanders van de 12-jarige leeftijd brachten het belang van het inkomen van de kinderen naar voren, pleitbezorgers voor een hogere leeftijd meenden dat gezinnen het inkomensverlies wel konden opvangen.<sup>3</sup>

De beweging tegen kinderarbeid had primair ten doel kinderen aan het regime van de arbeid te onttrekken en aan een ander regime, dat van de school, te onderwerpen; jonge kinderen behoorden geen arbeiders, maar leerlingen te zijn. Ook in de periode voorafgaande aan de industrialisering volgden de meeste kinderen, zoals gezegd, wel enig onderwijs, maar in de negentiende eeuw nam de onderwijsdeelname van kinderen tot 12 jaar geleidelijk toe. In 1900, aan de vooravond van de invoering van de Leerplichtwet, stond 92% van de jongens en 90% van de meisjes van 6 tot 12 jaar als leerling ingeschreven. Dit betekende dat kinderen in de loop van de negentiende eeuw minder vaak in het arbeidsproces werden opgenomen, ook al was er ook na de invoering van de leerplicht nog veelvuldig sprake van schoolverzuim, vooral op het platteland, en al werkten nog grote groepen schoolkinderen voor en na schooltijd zowel bij hun ouders als in loondienst.<sup>4</sup>

Het arbeidsverbod voor kinderen beneden 12 jaar en de leerplicht tot

12 jaar legden voor de categorie kinderen tot 12 jaar een 'kindertijd' vast, die hen als 'leerlingen' afscheidde van de volwassen wereld. Het regime van de arbeid begon voor veel jongeren zodra de leerplichtige periode was afgesloten. In 1900 nam van alle 12-14-jarige jongeren 51% deel aan het onderwijs - een deel aan het lager, een veel kleiner deel aan het voortgezet onderwijs.<sup>5</sup> Het waren de kinderen uit de lagere klassen die de school verlieten zodra dit wettelijk was toegestaan. Tot ver in de jaren twintig was '12 jaar' voor hen de magische leeftijd voor de overstap van school naar werk. Ook toen de Arbeidswet van 1911 het arbeidsverbod voor kinderen met een jaar verhoogde, bleven veldarbeid en persoonlijke en huiselijke diensten buiten de wet, zodat 12-jarigen daar altijd terecht konden. In de jaren twintig werd de lengte van de leerplicht van 6 op 7 jaar gebracht. Alle kinderen gingen daarna iets langer naar school, maar tot de Tweede Wereldoorlog bleef voor meer dan de helft van de kinderen het lager onderwijs eindonderwijs.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het verplicht aantal jaren onderwijs geleidelijk uitgebreid. In 1975 werd bepaald dat alle kinderen 10 jaar onderwijs moesten volgen, hetgeen er in de praktijk op neerkwam dat alle jongeren tot ongeveer hun zestiende jaar leerplichtig werden. Tegelijkertijd bleven ook steeds grotere groepen niet meer leerplichtige jongeren de school bezoeken. Verliet voor de oorlog ruim de helft van de niet meer leerplichtige kinderen de school, in 1983 volgde ruim 74% van de 16-18-jarige jongens en ruim 26% van de 19-23-jarige jongens volledig onderwijs; voor meisjes waren die cijfers respectievelijk ruim 70% en bijna 19%.<sup>6</sup>

Wettelijke bepalingen waren een uitdrukking van de veranderende positie van kinderen binnen de gezinseconomie, maar deze bepalingen versterkten op hun beurt hun economische afhankelijkheid. Jongeren werden door overheidsinstanties in steeds meer opzichten als leerlingen, niet als arbeidskrachten en mede-kostwinners gezien. In de discussies over partiële leerplicht, leerling-plaatsen en de beloning van jongeren werd hun leerlingstatus benadrukt. In een in 1970 uitgebrachte nota, handelend over onderwijs- en arbeidsmaatregelen ten behoeve van werkende jongeren, werd gesteld: 'Rechtvaardigheid en doelmatigheid worden het beste gewaarborgd als de gehele jeugdfase (tot 18 jaar) in een onderwijssituatie wordt doorgebracht. Wie een plaats in het arbeidsleven wenst in te nemen, moet als leerling, niet als werknemer worden beschouwd'.<sup>7</sup> Zulke uitspraken wezen erop dat de financiële bijdragen van kinderen aan het gezins-

inkomen niet meer in de beschouwing werden betrokken. Ook bij besprekingen over een minimum-jeugdloon werd er voortdurend op gewezen dat thuiswonende jongeren minder loon nodig hadden omdat ze geen kostwinners waren.<sup>8</sup>

## **De bijdrage van kinderen aan het gezinsinkomen**

Met de invoering van de wet Van Houten in 1874 en de Leerplichtwet in 1901 werd een leeftijdsgrens afgebakend die een scheiding bracht tussen kinderen die hun ouders geld kostten en kinderen die een inkomstenbron voor hun ouders vormden. Toch was deze grens niet scherp, gezien het grote aantal schoolkinderen dat buiten de schooluren arbeid verrichtte en gezien het feit dat een in de loop van deze eeuw groeiend percentage jongeren ook na voltooiing van de leerplicht op school bleef. Wel kan gezegd worden dat de meeste arbeiderskinderen tot ver in deze eeuw na het beëindigen van de leerplicht geen kostenfactor meer vormden, maar juist meer opbrachten dan kosten.

Voor kleine boeren, andere kleine zelfstandigen en voor huisindustriële werkers bestond die bijdrage vaak nog uit arbeid in het eigen bedrijf, maar voor de meeste arbeidersouders werd de bijdrage gevormd door het loon van hun kinderen. De 'gezinslooneconomie' die aan het eind van de negentiende eeuw in de lagere klassen de overhand had gekregen, was afhankelijk van de bijdragen in loon van alle gezinsleden die konden werken. Als de gezamenlijke inkomsten een bepaald minimum overschreden, konden sommige gezinsleden echter vrijgesteld worden van loonarbeid. Jonge kinderen profiteerden hiervan als eersten, waarschijnlijk omdat hun werkkraft gering was en het minste opbracht. Vervolgens trokken vrouwen zich terug uit geregelde loonarbeid als het gezin haar inkomsten kon missen. Oudere kinderen zouden nog weer later volgen, maar in de eerste helft van de twintigste eeuw was hun bijdrage voor een grote categorie arbeiders en kleine zelfstandigen nog van groot belang.

Hoewel het arbeidsloon van jongeren in het begin van hun beroepsloopbaan laag was, vormden de enkele kwartjes of guldens per week voor het gezinsinkomen een onmisbaar geachte aanvulling; als het loon van de jongeren steeg werd hun bijdrage belangrijker. Hoe belangrijk het inkomen van verdienende kinderen voor de gezinsinkomsten was, is af te leiden uit een groot aantal, in verschillende

landen verrichte studies. Naarmate arbeidersgezinnen een hoger inkomen hadden, bleken kinderen hieraan een groter percentage bij te dragen. In een in 1912 in Nederland gehouden budgetstudie kwam naar voren dat bij de laagste inkomenscategorie (met een gezinsinkomen van f600-700 per jaar) de kinderen slechts 0,78% bijdroegen, terwijl dit bij gezinnen met een jaarinkomen van f1200-1500 ruim 30% was.<sup>9</sup> In 1934/35 bleek opnieuw dat naarmate het jaarinkomen steeg het aandeel van de kinderen in verhouding tot dat van de vader toenam; van 3% bij een inkomen van f1400 tot 34% bij een inkomen van f4000 per jaar.<sup>10</sup> Dit soort gegevens bracht de Engelse onderzoeker Rowntree tot de bekende formulering van wat hij noemde de 'armoedecyclus': de fluctuatie in de welvaart van arbeidersgezinnen in de loop van hun bestaan, al naar gelang meer gezinsleden aan het gezinsinkomen bijdroegen of er juist van afhankelijk waren. In deze cyclus vormde de tijd waarin een of meer thuiswonende kinderen geld verdienden de periode van de grootste welvaart.<sup>11</sup> Voor arbeiders zelf, maar ook voor waarnemers die vertrouwd waren met hun leven was de armoedecyclus een bekend verschijnsel, waarnaar in de Arbeidsenquêtes van 1887 en 1890 bijvoorbeeld herhaaldelijk werd verwezen. Het belang van de bijdrage van kinderen voor het gezinsbudget was ook steeds weer één van de argumenten om de leeftijdsgrens voor leerplicht en verbod op arbeid niet te verhogen.

Gegevens over het aandeel van kinderen in het totale gezinsbudget in de na-oorlogse periode zijn niet voorhanden. Een studie van het CBS over het jaar 1986 wees uit dat verdienende kinderen van 16 jaar en ouder gemiddeld ongeveer 12% van hun loon in de gemeenschappelijke huishoudpot stortten. Uit hetzelfde onderzoek bleek dat gezinshoofden gemiddeld ruim f28.000 per jaar aan het gezinsinkomen bijdroegen, echtgenoten van het hoofd ruim f11.000 en kinderen met een inkomen f1700 per jaar, een aandeel in het totale gezinsinkomen van ruim 4%.<sup>12</sup>

In iets meer dan een eeuw is de arbeidsdeelname van kinderen onder de 18 jaar sterk teruggelopen en zijn de opbrengsten van kinderen voor hun ouders in nog sterkere mate gedaald. De verhoging van de leeftijd tot welke kinderen onderwijs volgen en uitstel van het tijdstip waarop zij de arbeidsmarkt betreden heeft voor ouders de kosten van kinderen sterk doen stijgen. Het is daarom niet verwonderlijk dat aan het eind van de negentiende eeuw, toen jonge kinderen en vrouwen steeds meer van de arbeidsmarkt verdwenen, stemmen opgingen die

het 'gezinsloon' als rechtvaardige beloningseis naar voren brachten. Volwassen mannelijke arbeiders zouden een loon moeten verdienen dat voldoende was om een gemiddeld gezin (4 kinderen) te onderhouden zonder te hoeven rekenen op de verdiensten van de vrouw (die haar zorg aan het huishouden diende te besteden) en van de kinderen (die naar school moesten). Over de precieze vorm van dit gezinsloon bestonden verschillende meningen: naast pleidooien voor het hierboven beschreven 'absolute gezinsloon' voor alle arbeiders, waren er pleitbezorgers voor een 'relatief gezinsloon' waarin door kindertoeslagen rekening werd gehouden met het aantal kinderen.<sup>13</sup> In 1912 werden de eerste kindertoeslagen toegekend aan postbambten, in 1920 kregen alle rijksambtenaren met meer dan twee kinderen kinderbijslag en in 1939 werd de Kinderbijslagwet voor loontrekkenden in het parlement aangenomen: alle gezinnen van loontrekkenden met meer dan twee kinderen hadden recht op kinderbijslag. Na de Tweede Wereldoorlog werd de kindertoeslag uitgebreid van bepaalde groepen werknemers tot alle Nederlanders. Ouders kregen nu ook kinderbijslag voor het eerste en tweede kind en zelfs voor studerende kinderen van 18 tot 27 jaar.

## **De afdracht van het loon**

Juridisch vallen minderjarige kinderen onder de ouderlijke macht. Ouders hebben de plicht hun kinderen te onderhouden zo lang dit nodig is, maar daar staat tegenover dat ouders recht hebben op het vruchtgebruik van een eventueel vermogen van hun kinderen en aanspraak kunnen maken op de verdiensten van hun kinderen.<sup>14</sup>

Tot ver in deze eeuw weerspiegelden deze wettelijke regels de feitelijke verhoudingen. Kinderen droegen gewoonlijk hun loon thuis af en werden in ruil daarvoor gehuisvest, gevoed en gekleed en ontvingen een bedrag aan zakgeld dat varieerde met hun leeftijd en de financiële mogelijkheden van het gezin. Voor de meeste kinderen was deze afdracht vanzelfsprekend, zoals uit talloze getuigenissen van arbeiderskinderen is af te leiden.<sup>15</sup> Dit wil niet zeggen dat kinderen altijd bereid waren al hun inkomsten in de gemeenschappelijke huishoudpot te storten of genoeg te nemen met het zakgeld dat de ouders wilden toestaan. Een meisje dat tijdens de Eerste Wereldoorlog in de boterfabriek van Van den Berg werkte, vertelt in haar jeugdherinneringen:

Ik kreeg ondanks dat ik veel verdiende en alles afgaf, een dubbeltje zakgeld. Protesten hielpen niets. (...) en als ik protesteerde omdat ik maar een armzalig dubbeltje kreeg, zei ze: 'oh, is het niet genoeg, geef maar hier'.<sup>16</sup>

Dit fabrieksmeisje slaagde erin een groter deel van haar loon voor zichzelf te houden door het op haar loonzakje vermelde bedrag met een gulden te verlagen. Ze leerde dit van de andere meisjes op de fabriek waar ze werkte: 'de meisjes zaten iedere vrijdag hun loonzakje te veranderen. Van een acht maakten ze een zes en van een zeven een vijf'.<sup>17</sup>

Andere jongeren voerden de strijd voor een groter bedrag voor eigen gebruik meer openlijk. Zij wensten niet het hele loon af te dragen, maar hun ouders een vast bedrag aan kostgeld te geven en de rest zelf te houden. Aan het eind van de negentiende eeuw zagen de meeste ouders dit nog als een aanslag op hun beschikkingsmacht over het inkomen van hun kinderen. Arbeiders-getuigen voor de Enquêtecommissie van 1890 gingen herhaaldelijk in op de vraag of hun kinderen alles afdroegen, dan wel kostgeld gaven. De opmerking van een textielarbeider die met drie dochters in dezelfde fabriek werkte, was standaard: 'nee, dat vind ik niet goed. Wij deelen alles samen'.<sup>18</sup> Kostgeld werd afgewezen met het argument dat dit iets was voor vreemden en niet paste binnen relaties tussen gezinsleden. Een latere havenarbeider herinnert zich de houding van zijn vader hierover: "'ik heb kinderen'", zei m'n vader altijd, "en geen kostgangers". De zoon zegt achteraf over deze zienswijze: 'ofschoon er voor de redeneering van mijn vader wel iets te zeggen viel en ik mij er ook nooit tegen heb verzet...'.<sup>19</sup> Dat het betalen van kostgeld in sommige arbeiderskringen voorkwam, werd gezien als een bewijs van minderwaardigheid: 'bij mij gaat dat niet zo' en 'fatsoenlijke kinderen brengen thuis wat zij verdienen'.<sup>20</sup>

Conflicten over het betalen van kostgeld leidden soms tot de overwinning van de ouders, soms tot die van de kinderen. Een Twentse fabrieksarbeider vertelt tegen de Enquêtecommissie:

Mijn jongste zoon wilde het ook doen, toen heb ik gezegd, daar is geen kwestie van, gij zijt volkomen vrij, maar dan moet gij bij anderen gaan. Hij is toen een poosje weggeweest. Later is hij tot inzicht gekomen en hij woont nu weer thuis.<sup>21</sup>

Maar niet alle ouders konden of wilden zich verzetten tegen het kostgeldsysteem. Zeker als de kinderen ouder werden zagen sommigen hierin ook voordelen. Een vader met twee werkende zoons: 'de oudste betaalt kostgeld; ik kan mijne kinderen niets nalaten en vind het daarom nuttig dat zij tijdig op eigen benen kunnen staan; die van 16 brengt zijn loon thuis'.<sup>22</sup>

De overheersende weerzin tegen het systeem van kostgeld dat tot na de Tweede Wereldoorlog te beluisteren viel, werd niet alleen ingegeven door financiële overwegingen, maar ook door de angst voor verlies aan ouderlijk gezag: jongeren zouden 'de baas in huis' worden. Deze mening was ook vaak te horen bij bezorgde commentatoren, die meenden dat arbeidersouders hun gezag jegens hun verdienende kinderen te weinig waarmaakten: 'ouders schijnen het gevoel te hebben, dat wie wat inbrengt, ook meteen meerderjarig is en rechten heeft'.<sup>23</sup>

Daarnaast bestond bezorgdheid over de toenemende bestedingsmogelijkheden van jongeren en over de manier waarop zij daar gebruik van maakten. De ontwikkeling van een stedelijk-industriële samenleving ging gepaard met de opkomst van een commerciële vermaaksindustrie, die vooral aantrekkingskracht uitoefende op de jeugd. Bezoek aan cafés, dancings en iets later de bioscoop, kostte geld en jongeren wilden een deel van hun verdiensten aan dit soort vermaak uitgeven. Vermeerdering van vrije tijd die buitenshuis werd doorgebracht stelde bovendien andere eisen aan het uiterlijk. De ontwikkeling van een confectieindustrie maakte goedkope confectiekleding toegankelijk voor de arbeidersjeugd: uitgaan en kleding waren de meest genoemde uitgaven van de jeugd. De morele verontrusting en verontwaardiging over de 'verkwisting' door jongeren werd sterker naarmate zij meer geld en tijd ter beschikking kregen. In rapporten over bijvoorbeeld het 'dansvraagstuk' en het 'bioscoopvraagstuk' die in de jaren twintig en dertig werden uitgebracht, werden voorstellen gedaan om dit soort vermaak aan banden te leggen ten gunste van 'opvoedende' activiteiten als lezen, sport, clubbezoek, handarbeid, koken en naaien.<sup>24</sup>

Kinderen die gingen werken en geld verdienden, werden op grond daarvan onafhankelijker van hun ouders, terwijl ouders meer afhankelijk werden van hun verdienende kinderen. Kinderen konden een redelijk zakgeld opeisen om vrij te besteden aan kleding en uitgaan

en als ouders hiervan niets wilden weten, bestond in elk geval theoretisch de mogelijkheid dat kinderen het huis uitgingen om elders in de kost te gaan.

Hoewel de inkomsten van kinderen de machtsposities binnen het gezin veranderden, bleven de vrijheden van veel jongeren beperkter dan wij nu gewend zijn. Ouders oefenden nog altijd sterke controle uit op het gedrag van hun opgroeiende kinderen en bepaalden in veel gevallen of hun kinderen 's avonds de straat op mochten, hoe laat ze thuis moesten komen, of zij deel mochten nemen aan clubs of andere verenigingsactiviteiten.<sup>25</sup> Toch gingen meer jongeren van de nieuwe mogelijkheden van de vermaaksindustrie gebruik maken, en op hen hadden de bezorgde uitspraken over het verlies van ouderlijk gezag en de verkwisting die jongeren zich permitteerden betrekking.

Algemeen kan worden gesteld dat jongeren in de eerste helft van deze eeuw over meer geld en meer vrije tijd gingen beschikken, maar dat ouders een grote zeggingsmacht over de tijdsbesteding van hun kinderen hielden en zich nog altijd het grootste deel van het loon van hun kinderen wisten toe te eigenen.

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond vanuit eenzelfde bezorgdheid over te grote zelfstandigheid van jongeren, over hun onverantwoorde bestedingspatroon en geringe spaarzaamheid, belangstelling voor de manier waarop kinderen hun loon aan hun ouders afdroegen. In de jaren veertig en vijftig werden hiernaar een aantal onderzoekingen gedaan.<sup>26</sup> De onderzoekers onderscheidden drie manieren van loonafdracht: afdracht van het hele loon tegen zakgeld, betalen van kostgeld en het nalaten van elke afdracht (zelfhoudsysteem). Hoewel de verschillende onderzoeken niet representatief waren voor alle werkende jongeren, wezen ze alle in dezelfde richting. Het grootste deel van de werkende jongeren (zo'n 70 tot 85%) droeg het gehele loon af en kreeg in ruil daarvoor een vast bedrag aan zakgeld, een veel kleiner percentage gaf thuis kostgeld en een verwaarloosbaar klein deel hoefde niets af te dragen. Het afdrachtsysteem veranderde met het ouder worden van het kind. Vrijwel alle jongeren die op 14- of 15-jarige leeftijd gingen werken gaven hun hele loon thuis af, maar ongeveer de helft ging na verloop van tijd kostgeld betalen. De omslag lag doorgaans bij de leeftijd van 18 of 19 jaar, voor meisjes gemiddeld een jaar eerder dan voor jongens. Meisjes droegen over het algemeen trouwens veel minder vaak hun hele loon af dan jongens: het kostgeldsysteem werd door hen niet alleen op jongere leeftijd, maar ook

vaker dan bij jongens gevolgd, hetgeen volgens de onderzoekers waarschijnlijk samenhang met het idee dat meisjes moesten sparen voor hun uitzet. De manier van loonafdracht hing daarnaast samen met het sociale milieu van de ouders. Kinderen van ongeschoolde arbeiders gaven veel vaker hun hele loon af dan kinderen van geschoolde arbeiders, en die weer vaker dan kinderen uit middenklasse-gezinnen. Ook waren er duidelijke regionale en religieuze verschillen aan te treffen: in het zuiden was het betalen van kostgeld een uitzondering, in het noorden was dat gebruikelijker; rooms-katholieken gaven veel minder vaak kostgeld dan protestanten en onkerkelijken.

Deze verschillen in afdracht hingen in de eerste plaats samen met het welvaartsniveau van de ouders; hoe armer, hoe vaker kinderen hun hele loon moesten afdragen. Daarnaast speelden de meer of minder traditionele opvattingen omtrent ouderlijk gezag een rol. In sommige kringen had kostgeld een negatieve klank en werd het als onfatsoenlijk van de hand gewezen: katholieken noemden het 'niet erg christelijk', boeren verbonden het met 'arbeidersmanieren',<sup>27</sup> arbeiders met gezagsverlies. Het betalen van kostgeld was voor anderen verbonden met een meer 'moderne' levensstijl. In kringen van geschoolde arbeiders en in gezinnen van employé's, waar ouders het geld van hun kinderen veel minder dringend nodig hadden, kwamen andere waarden op de voorgrond te staan. Ideeën over het recht van kinderen over hun eigen inkomsten te beschikken, over individuele verantwoordelijkheid en over het leren omgaan met geld, die ook meer pasten in de ideeënwereld van protestanten en onkerkelijken maakten het betalen van kostgeld acceptabel en zelfs gewenst.

De verschuiving van afdracht van het gehele loon naar het systeem van kostgeld heeft zich in de jaren zestig en daarna voortgezet voor alle leeftijdsgroepen, al bleef de leeftijd van een kind aanvankelijk nog een belangrijke factor in het gevolgde afdrachtsysteem. Het merendeel van de werkende jongeren, naar schatting zo'n 70 tot 75% draagt op dit moment via het betalen van kostgeld bij in het gezinsinkomen. Een heel klein deel draagt nog het hele loon af, de rest hoeft van zijn of haar verdiensten niets meer aan de ouders af te staan.<sup>28</sup> Het 'zelfhoudsysteem' dat in de jaren vijftig nog nauwelijks voorkwam, heeft de laatste jaren, onder invloed van economische veranderingen, aan belang gewonnen.

## Kostgeld als noodzaak en als pedagogisch principe

In de jaren veertig en vijftig van deze eeuw droegen jongeren nog altijd in meerderheid hun volledige loon af in ruil voor een groter of kleiner bedrag aan zakgeld, in de daarop volgende decennia verschoof de manier van loonafdracht verder in de richting van kostgeld. Aan deze verschuiving lag een verhoging van de welvaart ten grondslag, die zijn neerslag vond in veranderende opinies over de gewenste financiële relaties tussen ouders en kinderen. Een aanwijzing voor deze veranderingen is te vinden in 'Margriet weet Raad', de adviesrubriek van het tijdschrift *Margriet*, waarin ouders en kinderen advies vroegen over allerlei aspecten van hun financiële regeling en lieten zien welke conflicten zij hierover hadden. De antwoorden van *Margriet* kunnen gezien worden als een indicatie voor de publieke opinie die zich omtrent financiële verhoudingen tussen ouders en kinderen vormde.<sup>29</sup> Kostgeld was in 'Margriet weet Raad' een steeds weerkerend probleem, dat van de kant van de briefschrijvers en lezers veel belangstelling ondervond. In de door mij onderzochte periode (1950-1985) kreeg het een kleine honderd keer aandacht en werd dit 'eeuwige probleem' twaalf maal als 'Probleem van de week' naar voren gebracht. De brieven zijn zowel afkomstig van ouders die klagen over hun kinderen als van kinderen die financiële problemen met hun ouders hebben. Ook zijn opvattingen en problemen inzake kostgeld terug te vinden in de adviesaanvragen aan het Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD). Deze instelling, opgericht met het doel voorlichting en advies over allerlei budgetzaken van huishoudens te verstrekken, ontvangt jaarlijks duizenden aanvragen voor een door haar uitgegeven brochure over kostgeld en daarnaast talrijke vragen om een meer persoonlijk advies. Schriftelijke adviesaanvragen, plus verstrekte adviezen zijn ten dele bewaard gebleven en voor dit onderzoek ingezien.

In de jaren vijftig schrijven zowel ouders als kinderen voornamelijk over hun problemen rond de hoogte van de afdracht. Jongeren die hun hele loon afdragen klagen over te weinig zakgeld. De bedragen die zij noemen zijn inderdaad uitzonderlijk laag. Een zakgeld van f1,25 tot f3,50 per week bij een inkomen van meer dan f100 per maand ligt beneden het gemiddelde dat volgens de in de jaren veertig en vijftig gehouden onderzoeken gangbaar was (tussen de 20 en 30% van het netto loon). Kinderen die al wel kostgeld betalen, klagen over

het huns inziens te hoge kostgeld, dat hen te weinig eigen bestedingsruimte geeft.

Ouders beklagen zich over kinderen die te weinig van hun loon willen afstaan of die van hen in ruil voor loon of kostgeld een veel te dure uitzet eisen. De meeste verontwaardiging hierover komt van ouders die zeggen 'zoveel voor hun kinderen gedaan te hebben', waarmee ze vooral doelen op het feit dat ze hun kinderen hebben laten doorleren tot na de leerplichtige leeftijd.

Uit de brieven die 'Margriet' in deze periode ontvangt blijkt steeds weer een situatie van financiële krapte, waarin het loon van kinderen belangrijk is voor de gezinseconomie. De antwoorden van 'Margriet' weerspiegelen deze economische realiteit. Kinderen wordt aangeraden zich bij de situatie neer te leggen, hun behoeften in te perken ('Probeer minder te roken' 1952/31) en zich in het standpunt van hun ouders te verplaatsen: '... maar zeur er maar niet over. Je ouders hebben zo lang voor je gezorgd, je hebt hen nog niets anders dan geld, zeer veel geld gekost' (1959/15).

Als 'Margriet' de klachten over een te laag zakgeld gerechtvaardigd vindt, raadt ze kinderen - eerst voorzichtig, later meer uitgesproken - aan het systeem van kostgeld te overwegen: ouders krijgen dan een voldoende deel en jongeren kunnen zelf naar eigen goeddunken over de rest beschikken.

Ouders die na zich voor hun kinderen 'opgeofferd' te hebben moeten bemerken dat hun kinderen niet bereid zijn voldoende terug te doen, kunnen op de volledige sympathie van 'Margriet' rekenen. Zij noemt het de plicht van kinderen iets voor hun ouders te doen: 'Geld is een kleine compensatie voor al de ontberingen die de ouders geleden hebben om hun kinderen te laten leren' (1952/14). Kinderen die volgens hun ouders niet genoeg willen bijdragen aan het gezin worden 'egoïstisch' en 'ondankbaar' genoemd en 'Margriet' raadt ouders aan streng op te treden: 'Uw zoon komt niets te kort, hij is verwend en mag zich wel meer om de financiële situatie thuis bekommeren' (1959/14).

Een apart probleem, dat in de jaren vijftig en begin jaren zestig in de kolommen van 'Margriet weet Raad' met grote regelmaat aandacht krijgt, vormen de in het eigen bedrijf of de gezinshuishouding werkzame kinderen. Zij krijgen naast kost, inwoning en kleding vrijwel nooit loon voor hun arbeid, hoogstens een vast bedrag aan zakgeld. Voor jongeren die later hun vader in het bedrijf opvolgen, vormt deze

arbeid een investering in hun eigen toekomst, de anderen maken zich ondergeschikt aan het bedrijfsbelang en verhogen hoogstens de waarde van hun erfdeel. Arbeidersmeisjes die in de huishouding werken krijgen iets vaker dan de boerenjeugd een geldelijke beloning voor hun werk, maar het overgrote deel ontvangt evenmin meer dan kost en inwoning en een zakcent. Uit verschillende onderzoeken naar het leven in plattelandsgemeenten in de jaren vijftig blijken de traditionele ideeën over de plicht van jongeren hun arbeid ter beschikking van het gemeenschappelijke bedrijf te stellen, nog volop te functioneren. De gedachte dat kinderen als personeel behandeld zouden moeten worden en loon voor hun arbeid zouden kunnen bedingen wordt nog sterk afgewezen.<sup>30</sup>

Uit de brieven aan 'Margriet' en de vele reacties daarop van lezers kan evenwel worden opgemaakt dat deze traditionele vorm van gezinseconomie, waarin alle gezinsleden via arbeid bijdragen, aan legitimiteit heeft ingeboet. 'Margriet' neemt bijvoorbeeld in deze gevallen onomwonden stelling tegen de ouders; er vallen termen als 'uitbuiting' van kinderen, en 'Margriet' raadt de jongeren aan een redelijk zakgeld, een vast salaris of een behoorlijke uitzet te eisen of eventueel elders een baan te zoeken.

In de loop van de jaren zestig veranderen zowel de inhoud van de brieven als de reacties van 'Margriet'. Werden in de jaren vijftig de verplichtingen van kinderen 'iets terug te doen' sterk benadrukt, langzamerhand gaat een andere teneur overwegen, namelijk dat ouders niet aan hun kinderen mogen verdienen:

Al met al vind ik het best dat inwonende kinderen hun ouders zo nodig steunen. Maar net zo min als volwassen kinderen hoeven over te houden aan hun ouders, hoeven de ouders dat aan hun bloedeigen kinderen. Want die heeft men toch niet ter wereld gebracht als een verzekering op de toekomst (1965/17).

Ouders die nog over het hele loon van hun kinderen willen beschikken worden nu 'inhalig' en 'egoïstisch' genoemd (1960/27). Bovendien worden ouders meer dan daarvoor op hun plicht gewezen hun kinderen een goede start in het leven te geven en zich daarvoor enige offers te getroosten.

Deze verandering hangt waarschijnlijk nauw samen met een nieuwe ontwikkeling die ook als nieuw element in de brieven van

zowel ouders als kinderen aan 'Margriet' te vinden is. Door de toenemende welvaart in deze periode hebben ouders het geld van hun kinderen minder nodig. Kinderen gebruiken dit argument om voor minder kostgeld te pleiten. Aan het eind van de jaren zeventig gaan sommigen zelfs zo ver om zich tegen het betalen van kostgeld überhaupt te verzetten. Vanuit de mening dat ouders voor hun kinderen moeten zorgen en niet andersom, wijzen zij kostgeld als 'bespottelijk' of 'schandalige afzetterij' van de hand. Een meisje dat pas is begonnen te werken en nog geen hoog salaris verdient: 'Daarom vind ik het eigenlijk gek, dat mijn ouders toch kostgeld willen hebben. Ik dacht trouwens dat dat tegenwoordig niet meer hoefde' (1987/12).

Ouders lijken er moeite mee te hebben zich tegen deze argumenten van hun kinderen te verzetten. In de brieven aan 'Margriet' en in hun adviesaanvragen bij het NIBUD geven zij blijk van onzekerheid, zowel over het feit van het vragen van kostgeld op zich ('Kan zij van dit geld iets afstaan?') als over de hoogte van het kostgeld: 'De vraag is echter hoe hóóg zoiets mag zijn zonder dat ik als ouder het gevoel heb er aan te verdienen?' (NIBUD 1988). In de conflicten met hun kinderen over de hoogte van het kostgeld is het voor ouders moeilijker geworden om hun ouderlijke rechten te laten gelden. Nu zij zich minder op de economische noodzaak van de bijdrage van hun kinderen kunnen beroepen, heeft de norm dat kinderen hun loon afstaan aan legitimiteit ingeboet. Ouders gaan zich afvragen of hun eisen omtrent het betalen van kostgeld 'redelijk' en 'rechtvaardig' zijn:

Nu, dit stuit op grote protesten en ik vraag me nu zelf vol twijfel af of dit rechtvaardig is (NIBUD 1988).

Vindt u dit nu onredelijk van ons? (...) Ik hoop dat als u vindt dat wij teveel vragen u ons een eerlijk antwoord geeft, maar als u vindt dat hij te weinig betaalt u dat ook zegt (NIBUD 1989).

De antwoorden die ouders op hun vragen over kostgeld van de adviseurs krijgen zijn doorgaans duidelijk: ouders hebben recht op een behoorlijke vergoeding van de gemaakte kosten.<sup>31</sup> De adviezen die ouders krijgen gaan echter verder: ouders hebben niet alleen het recht, maar zelfs de plicht kostgeld te vragen, juist als ze het geld niet nodig hebben. Het vragen van kostgeld heeft in die situatie geen financiële, maar pedagogische redenen, die evenwel niet minder belangrijk zijn. Kinderen moeten leren met geld om te gaan, spaarzaam te zijn, zij moeten leren dat het huishouden geld kost:

Gelukkig zit u niet bepaald om geld te springen, maar afgezien daarvan zou ik alleen al om zuiver pedagogische redenen uw dochter niet al haar geld laten houden. (...) Het is echt niet goed dat jonge mensen de volledige beschikking over hun hele salaris krijgen, zonder rekening te hoeven houden met het feit dat het simpele dagelijks leven geld kost... (1970/43).

Ouders die zich gevoelig tonen voor het argument van hun kinderen dat kostgeld overbodig is en zelfs uitbuiting betekent als ouders het geld niet nodig hebben, worden aangemoedigd hun pedagogische functie waar te maken:

Het gaat er niet om dat ze moet betalen voor wat ze eet en drinkt en voor haar woongenot. Het is noodzakelijk dat ze wat meer inzicht krijgt in geldzaken en dat ze medeverantwoordelijkheid krijgt voor het reilen en zeilen van het huishouden (1982/16).

Ouders die kostgeld vragen zijn in de ogen van de adviseurs betere opvoeders dan ouders die hun kinderen al het geld laten houden: 'Kostgeld vragen is op die manier geen uitbuiting, het hoort zo gewoon bij de opvoeding, een stukje moederlijke zorg' (1985/45). De bijdrage van kinderen aan de gezinseconomie is in deze gevallen vooral van opvoedkundige waarde; niet zozeer het bedrag is belangrijk, maar het feit dat er iets van het loon wordt afgestaan. Niet de ouders, maar de kinderen worden hiervan beter: zij leren de waarde van het geld kennen.

Het is evenwel opmerkelijk dat ouders voor wie het onderhoud van opgroeiende kinderen financieel niet gemakkelijk is, de legitimiteit van hun claim op kostgeld eveneens in twijfel trekken. Hoewel zij het bedrag dat kinderen gemiddeld aan voeding, energiegebruik, telefoon, was, toiletartikelen, slijtage van het meubilair etc. kosten, graag in de vorm van kostgeld vergoed willen zien, eisen ze dit bedrag niet zonder meer op. Zelfs als de verdiensten van thuiswonende kinderen als gevolg van de specifieke werking van het stelsel van sociale zekerheid een achteruitgang van het eigen inkomen betekenen (bij de berekening van de huursubsidie wordt het inkomen van inwonende kinderen meegerekend, bijstandontvangers worden gekort op hun uitkering als een kind loon binnenbrengt, de tweeverdienersmaatregel is van toepassing op ouders met inwonende kinderen van 27 jaar en ouder) schromen ouders soms die verliezen in de berekening

van het kostgeld te verdisconteren. Het idee dat zij niet aan hun kinderen mogen verdienen weerhoudt hen ervan hun kinderen een hoog kostgeld te vragen.

In gezinnen die van een uitkering leven komt het zelfs voor dat het inkomen van verdienende kinderen hoger is dan dat van de ouders.<sup>32</sup> Ruzies gaan dan vaak over de vraag of kinderen alleen de kosten die speciaal voor hen gemaakt worden (extra eten, extra energie, telefoon) moeten betalen, of moeten delen in de kosten van het hele huishouden (vaste lasten, contributies, verzekeringen). Ook in deze gevallen twijfelen ouders aan de redelijkheid van hun eisen. Een alleenstaande moeder met een inkomen van f1060 per maand, die van haar zoon die f2000 per maand verdient een kostgeld van f300 ontvangt, vraagt of het van haar onredelijk is hem te willen laten delen in de kosten van huur, vaste lasten etc., iets wat de zoon weigert (NIBUD 1988). Ook in dit en soortgelijke gevallen is de vraag of ouders 'beter' mogen worden van het inkomen van hun kinderen of iets aan hun kinderen mogen verdienen niet eens meer aan de orde.

Zeker in de gevallen waarin ouders zeggen het geld van hun kinderen nodig te hebben zijn de door 'Margriet' en het NIBUD verstrekte adviezen duidelijk: inkomensverliezen door het gaan werken van kinderen moeten in het kostgeld verdisconteerd worden; wanneer kinderen meer verdienen dan hun ouders moeten de huishoudkosten hoofdelijk worden omgeslagen. In deze gevallen worden geen pedagogische argumenten gehanteerd, maar argumenten van redelijkheid en rechtvaardigheid.

## Conclusie

In de loop van deze eeuw zijn er fundamentele wijzigingen opgetreden in de financiële relaties tussen gezinsleden. Thuiswonende kinderen zijn vaker studerende kinderen geworden die hun ouders geld kosten, en niets aan het gezinsinkomen bijdragen. Maar ook werkende kinderen zijn een steeds geringer deel van hun loon aan het gemeenschappelijke gezinsinkomen gaan afstaan. Zij dragen niet meer vanzelfsprekend hun hele loon aan hun ouders af, geven nu merendeels een bedrag aan kostgeld dat maar nauwelijks de voor hen gemaakte kosten dekt, en betalen in een toenemend aantal gevallen zelfs niets meer.

Deze veranderingen hangen samen met de welvaartsverhoging in

de na-oorlogse jaren, die ouders financieel minder afhankelijk maakte van de bijdragen van hun kinderen. In samenhang met de verruimende financiële mogelijkheden verschoven ook de normen over wat normaal en redelijk was in de economische verhouding tussen ouders en kinderen. Naarmate thuiswonende jongeren vaker studeerden en het volgen van een opleiding het ideaal van ouders voor hun kinderen werd, werd het 'economisch nutteloze kind' de standaard, die altijd al voor leden van maatschappelijke bovenlagen had gegolden, maar waarnaar nu steeds méér ouders en kinderen zich konden gaan richten.

Deze norm ging geleidelijk zelfs voor werkende jongeren gelden. Waar de economische dwang naar de achtergrond verschoof werd het betalen van een substantieel bedrag aan kostgeld voor kinderen en voor ouders minder vanzelfsprekend. Ouders moesten zich tegenover hun kinderen verantwoorden over het feit dat ze geld van hen vroegen. De legitimatie van de 'noodzaak' verdween om vervangen te worden door een pedagogische legitimatie: het vragen van kostgeld had een opvoedkundige waarde.<sup>33</sup> Het onbehagen bij ouders om geld van hun kinderen te vragen was evenwel soms zo sterk dat deze legitimatie henzelf weinig overtuigde. Als kinderen bezwaren aantekenden tegen een huns inziens te hoog kostgeld of tegen het betalen van kostgeld überhaupt vonden ouders het moeilijk zich tegen deze eisen te verzetten. Zij zagen zich meer en meer genooddaakt met hun kinderen te onderhandelen over de hoogte van het kostgeld.<sup>34</sup> Als deze onderhandelingen niet tot een 'redelijke' beslissing leidden, werd soms de bemiddeling van onpartijdige 'deskundigen' ingeroepen die op grond van objectieve criteria zouden kunnen aangeven wat een redelijk kostgeld was.<sup>35</sup>

Veranderde opvattingen over financiële rechten en plichten hebben het voor ouders moeilijker gemaakt om van hun wettelijk recht om over het inkomen van hun minderjarige kinderen te beschikken, gebruik te maken. Op dit moment wordt de onmacht van ouders om hun wettelijke bevoegdheden te realiseren evenwel niet als een probleem gezien; deze bevoegdheden worden daarentegen als een inbreuk op de rechten van minderjarige kinderen beschouwd. In een recente nota van de Minister van Justitie over de rechtspositie van minderjarigen wordt voorgesteld de regeling dat ouders aanspraak kunnen maken op het hele loon van de minderjarige te vervangen door de regel dat een verdienend minderjarig kind 'gehouden zal zijn naar draagkracht bij te dragen in de kosten van de huishou-

ding van het gezin'. Zo'n regeling wordt 'meer in overeenstemming met de huidige opvattingen binnen de meerderheid van de Nederlandse bevolking' geacht.<sup>36</sup> De gewijzigde positie van kinderen in de gezinseconomie zal door de aanvaarding van dit voorstel juridisch worden erkend.

## Noten

- \* Met dank aan het NIBUD voor informatie en inzage in het archief en aan de leden van de VF-groep Sociogenese van de verzorging voor commentaar en suggesties.
- 1 De term 'het economisch nutteloze kind' wordt gebruikt door Viviana E. Zelizer, *Pricing the priceless child*, New York: Basic Books, 1985. De auteur beschrijft hierin de overgang van de economische naar de sentimentele waarde van kinderen voor hun ouders.
- 2 Deze termen worden gebruikt door Louise A. Tilly, Joan W. Scott, *Women, work and the family*, New York: Holt, Rhinehart & Winston, 1978. Beschrijvingen van dit proces zijn verder te vinden bij Joseph F. Kett, *Rites of passage*, New York: Basic Books, 1977; Tamara K. Hareven, Family time and historical time, in: Alice S. Rossi (ed.), *The family*, Norton & Comp. 1978, pp.57-70. De dominantie van een 'gezinseconomie' moet niet overdreven worden. In Nederland bestond rond 1850 al bijna de helft van de beroepsbevolking uit loonarbeiders; in 1899 was dit percentage evenwel opgelopen tot 77%, vgl. *13e Algemene Volkstelling*, 1960, deel 10C, staat 6.
- 3 Zie voor een weergave van de discussies over kinderarbeid in Nederland: J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1961. Twee in die periode belangrijke geschriften waren J.J. Cremer, *Fabriekskinderen*, Arnhem: Thieme, 1863 en J.H. Wijnen, *De arbeid van kinderen in fabrieken*, Utrecht: Van der Weyer, z.j. Zie voor de parlementaire debatten de *Handelingen van de Tweede Kamer 1873-1874*, pp.1336-1438. Over de uitbreiding van het Kinderwetje-Van Houten: C.W. de Vries, Van de Kinderwet Van Houten tot de Arbeiderswet 1889, in: *Sociaal Jaarboek van Nederland III*, 1921-22; T.W.M. Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, Leiden, 1987 (diss.).
- 4 De toename van het schoolbezoek in de negentiende eeuw is uitvoerig gedocumenteerd door Hans Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*, Amsterdam: KNAG, 1986. In deze studie wordt ingegaan op de fluctuaties in schooldeelname als gevolg van economische schommelingen en op seizoensfluctuaties. Vgl. ook Veld, o.c. Zie over de arbeid van schoolgaande kinderen na invoering van de leerplicht *Rapport omtrent den arbeid door leerplichtige kinderen*, Utrecht, 1904; *Kinderarbeid in Nederland*, Amsterdam: Congres voor Kinderbescherming, 1913.

- 5 Knippenberg o.c., p.95. Zie over de onderwijsdeelname van niet-leerplichtige jongeren *Het herhalingsonderwijs in Nederland en het buitenland*, Amsterdam: Congres voor Kinderbescherming, 1913; *Verslag van de Staatscommissie tot onderzoek naar de ontwikkeling van jeugdige personen van 13-18 jaar*, 's-Gravenhage, 1919.
- 6 Jan Geurts, Paul Tesser, *Werkende jongeren en hun onderwijs*, Nijmegen: Link, 1976. De auteurs behandelen de uitbreiding van de leerplicht vanaf de invoering tot 1975. Cijfers ontleend aan *Jongeren in de jaren tachtig*, Rijswijk: SCP, pp.42-43.
- 7 *Nota inzake onderwijs- en arbeidsmaatregelen werkende jongeren (Nota Grosheide/Roolvink)*, geciteerd in Geurts en Tesser, p.58. Zie over de groeiende onaanvaardbaarheid van inschakeling van jongeren in het arbeidsproces ook C.E. Vervoort, Jeugd, onderwijs en arbeid, *Jeugd en Samenleving*, 2 (1972), pp.341-352.
- 8 Zie voor de geschiedenis van het minimum-jeugdloon Karel Boonen, *De verdiensten van de jeugd*, Amsterdam: Raad voor het Jeugdbeleid, 1983.
- 9 *Arbeidersbudgets. Jaarbudgets van 70 arbeidersgezinnen in Nederland*, Amsterdam: SDAP, 1912.
- 10 *Inkomsten, uitgaven, verbruik en physiologische waarde van de voeding van 184 gezinnen uit verschillende kringen der bevolking gedurende de periode 1 maart 1934-28 februari 1935*, pp.37-38. Bij de ambtenaren, die in dit onderzoek vergeleken werden met arbeiders, was deze tendens veel zwakker.
- 11 B.S. Rowntree, *Poverty: a study of town life*, London: Longmans, Green & Co, 1922 (1912).
- 12 R.M.M. Lemmens, *Inkomensoverdrachten tussen en binnen huishoudens*. Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek, 1988, nr. 5, 's-Gravenhage, 1988.
- 13 Zie over het gezinsloon J.A. Wormsen, *Een menswaardig bestaan*. Amsterdam: Höveker & Zn., 1895; J. van der Molen Tzn, *Arbeid en loon*, Utrecht: Wentzel & Co., 1902; J.C. Sikkel, *Het loon der werklieden*, Amsterdam: Höveker & Wormsen, 1905; Th. van Waerden, *Gezinsloon en kindertoeslag*, Rotterdam: Voorwaarts, z.j., *Praeadviezen voor de Vereeniging voor Staats-huishoudkunde en Statistiek over het onderwerp Welke behoort de algemeene grondslag te zijn der loonbepaling?*, 1913. De bijdragen waren van J.D.J. Aengenent, S. van Houten en F.M. Wibaut. Vgl. ook de discussie tussen C.P. Gunning en W. Wijnandts Franke Dijserinck, *Het gezinsloon*, 's-Gravenhage, 1921. Zie over de totstandkoming van de Kinderbijslagwet in Nederland Jessica IJlstra, *Zedelijkheid en redelijkheid. De rechten van vrouwen in de kinderbijslag*, *Socialisties-Feministische Teksten* 8, Amsterdam: SARA, 1985, pp.176-197.
- 14 Artikel 251.1 Boek I B.W. luidt: 'Elke ouder die het gezag over zijn wettelijke of natuurlijke kinderen uitoefent, heeft het vruchtgenot van hun vermogen. Indien het kind bij de ouders inwoont, omvat het vruchtgenot het inkomen uit arbeid van het kind'. De artikelen 1637g en 1638f regelen de arbeidsverhoudingen en loonbepalingen tussen de wettelijke vertegenwoordi-

- ger, het minderjarige kind en de werkgever.
- 15 Zie bijvoorbeeld *Enquête door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890. Getuigenverhoren*; J.F. Ankersmit, *Arbeiderslevens*, Amsterdam: Ontwikkeling, z.j.; Jacques Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914*, Nijmegen: SUN, 1979; Kees Slager, *Landarbeiders*, Nijmegen: Link, 1981.
  - 16 Ontleend aan de jeugdherinneringen van Mevrouw Wolf, p.79, aanwezig in het IAV onder nummer EGO/69c.
  - 17 Idem.
  - 18 *Enquête 1890, Twenthe*, vraag 2626.
  - 19 Hein Mol, *Memoires van een havenarbeider*, Nijmegen: SUN, 1980 (1932), p.43.
  - 20 *Enquête 1890, Haarlem*, vraag 4576, *Amsterdam*, vraag 1264.
  - 21 *Enquête 1890, Twenthe*, vraag 10464.
  - 22 *Enquête 1890. Veenkoloniën*, vraag 302.
  - 23 G. van Veen, *Jeugd in de branding*, Amsterdam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1937, p.42. Meer dan een halve eeuw eerder had Abraham Kuyper tijdens de behandeling van de Kinderwet Van Houten zijn zorg om het verlies aan ouderlijk gezag al uitgesproken. Zie ook C.T. Stork, *De Twentsche katoennijverheid*, Enschede: Van der Loeff, 1888, over de 'onverstandige en zwakke ouders' die hun kinderen te veel toestaan.
  - 24 *Het gebruik van den vrijen tijd door de arbeiders*, Centraal Verslag der Arbeidsinspectie over 1923, 's-Gravenhage, 1925. Hierin is opgenomen het rapport van de Commissie inzake Volksvermaken t.a.v. het vraagstuk der dansgelegenheden en kermissen. *Rapport der Regeeringscommissie inzake het dansvraagstuk*, 's-Gravenhage, 1931.
  - 25 Vgl. J.S. van Hessen, *Samen jong zijn*, Assen: Van Gorcum, 1965; Manuela du Bois-Reymond, Agnes Jonker, Relaties in het gezin tussen ouders en kinderen 1900-1930, *Comenius*, 8 (1988), pp.171-207; Manuela du Bois-Reymond e.a., *Jongeren en ouders: van bevels- naar onderhandelingshuishouding?*, Bijdrage aan de 8e Onderwijssociologische Conferentie, november 1989.
  - 26 De gegevens over de verschillende afdrachtsystemen naar leeftijd, religie, sekse, regio etc. zijn ontleend aan C.D. Saal, *Hoe leeft en denkt de jeugd?*, 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1950; J. Diederichs, *Werkende jeugd en zakgeldbesteding*, Leiden: Stenfert Kroese, 1957; A. van de Weyer, *De spaargewoonten van de katholieke werkende jeugd in Nederland*, KAJ/VKAJ, 1961. Zie over de leeftijdsafhankelijke overgang van 'giving in' naar 'going on board' in Engeland: Neil Millward, Family status and behaviour at work, *Sociological Review*, 16 (1968), pp.149-164.
  - 27 Zie over de afwijzing van het betalen van kostgeld in agrarische kringen H.J. van Eck, *Boeren en fabrieksarbeiders*, Amsterdam: Contact, 1938; H.D. de Vries Reilingh, *Weerseloo*, Den Haag: IVONO, 1949; G.A. Kooy, *Het veranderende gezin in Nederland*, Assen: Van Gorcum, 1957; A.J. Wichers, *Leven en werken te Elim-Hollandsche veld*, Assen: Van Gorcum, 1959; J.P.

Groot, *Zak- en kostgeld in sociologisch perspectief*, Wageningen (ongepubliceerd paper), 1959.

- 28 Een secundaire analyse van een in 1967 gehouden marktonderzoek onder jongeren van 16 t/m 24 jaar wees uit dat het betalen van kostgeld nu het meest voorkomende afdrachtsysteem was (44%), dat het afdragen van het hele loon in betekenis was teruggelopen (41% bij jongens, 33% bij meisjes) en dat het percentage jongeren dat thuis niets meer afdroeg was gestegen tot 13% van de jongens en zelfs 19% van de meisjes. Jongeren met een hogere opleiding en betere verdiensten betaalden vaker kostgeld of droegen niets meer af; de minst opgeleide, laagst betaalde jongeren gaven het vaakst het hele loon thuis af; vgl. Wijna E. Berlot Moens, *Financieel gedrag van tieners*, 's-Gravenhage, 1975. In 1972 bleek uit een klein, niet-representatief onderzoek dat het afdragen van het hele loon opnieuw was teruggelopen tot 25% van de jongeren, dat nu 51% kostgeld betaalde en 24% het hele loon zelf mocht houden; vgl. Wijna E. Berlot Moens, *Zakgeld en kostgeld van Zilvervlootspaarders*, 's-Gravenhage, 1972. Volgens het in 1979 gehouden onderzoek *De leefsituatie van de Nederlandse jeugd van 13-24 jaar* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1983), droeg slechts 5% van de kinderen met inkomsten al hun loon af, 57% mocht alles zelf houden. Volgens het onderzoek van Lemmens (zie noot 12) gaf in 1986 nog maar 4% van alle 16- tot 25-jarigen die iets verdienden alles thuis af en droeg 55% niets meer bij in de kosten van de huishouding. De cijfers over 1979 en 1986 maken echter geen onderscheid tussen kinderen die naast school of studie een bijbaantje hebben en kinderen die volledig in het arbeidsproces zijn opgenomen. De vergelijking met eerdere cijfers is daardoor niet goed mogelijk, en de trend naar meer kostgeld en meer zelfhouden is daardoor niet exact aan te geven. Uit het in 1988 uitgebrachte rapport *Kinderarbeid in Nederland* ('s-Gravenhage: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1988) blijkt echter dat van alle schoolgaande kinderen van 12 tot 18 jaar die een baantje hebben, slechts 0,3% (6 respondenten) zei een deel van het loon aan de ouders te geven; vrijwel iedereen verdiende voor eigen gebruik. Het hoge percentage niets afdragende kinderen in de cijfers over 1979 en 1986 is dus waarschijnlijk voor een groot deel toe te schrijven aan de verdienende scholieren. Het kleine gedeelte van de jongeren dat nog het hele loon afdraagt moet daarentegen waarschijnlijk juist gezocht worden bij de werkende jongeren.
- 29 De rubriek 'Margriet weet Raad' is al eerder als bron gebruikt om veranderingen in opvattingen en gedragingen op het spoor te komen; vgl. C. Brinkgreve, M. Korzec, *'Margriet weet raad'. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1978. De auteurs geven in hun Inleiding een verantwoording voor het gebruik van deze adviesrubriek en gaan tevens in op het redactiebeleid en de samenstelling van het lezerspubliek.
- 30 In de literatuur genoemd in noot 27 wordt erop gewezen dat ook agrarische jongeren langzamerhand eisen gaan stellen in termen van zakgeld en soms

zelfs loon. Vgl. ook L. Promes, 'Geld' in *het boerengezin* (1959, ongepubliceerd) en W.H. Douma, *Het gezin tussen verleden en toekomst*, Wageningen: Veenhoven, 1971.

- 31 In de brochure *Kostgeld* geeft het NIBUD een tweetal berekeningsmethoden om kostgeld vast te stellen en een aantal rekenvoorbeelden, variërend naar inkomens- en gezinssituatie. In de laatste editie van de brochure is ook aangegeven welke vormen van inkomensachteruitgang kunnen optreden als inwonende kinderen gaan verdienen.
- 32 Zie de brieven aan het NIBUD over 1988 en 1989. Uit het rapport *Langdurig in de bijstand* (Nijmegen: ITS, 1987, p.65 en eigen berekeningen) blijkt dat thuiswonende kinderen van uitkeringsgerechtigde ouders nauwelijks vaker en meer kostgeld betalen dan kinderen van werkende ouders.
- 33 Zelizer (vgl. noot 1) constateert iets soortgelijks met betrekking tot huishoudelijke arbeid van kinderen: ook dit wordt minder geëist omdat ouders hier behoefte aan hebben, maar meer uit pedagogische motieven.
- 34 A. de Swaan (*Uitgaansbeperking en uitgaansangst*, Amsterdam: Meulenhoff, 1979) hanteert voor soortgelijke ontwikkelingen in de relaties tussen meerderen en minderen, mannen en vrouwen, ouders en kinderen de begrippen van 'bevelshuishouding' naar 'onderhandelingshuishouding'.
- 35 In 1986 werden bij het NIBUD 3888 brochures over kostgeld besteld, in 1988 waren dat er 7445. Van alle telefonische vragen om advies hebben er gemiddeld zo'n 10% betrekking op kostgeld.
- 36 Notitie *Rechtspositie minderjarigen*, Tweede Kamer, vergaderjaar 1989-1990, stuk 21 309, nr.2, p.13.